

RECENZIO

SZILÁGYI JÁNOS EDE: VÍZSZEMLELETŰ KORMÁNYZÁS – VÍZPOLITIKA – VÍZJOG: KITEKINTÉSSEL A VÍZGAZDÁLKODÁSRA ÉS A VÍZTUDOMÁNYRA (MISKOLC: MISKOLCI EGYETEMI KIADÓ 2018) 313 OLDAL

Szilágyi János Ede évek óta foglalkozik a vízjog, a vízpolitika és a vízkormányzás holisztikus, társadalomtudományi megközelítésével. Ez a kötet is széles körű társadalomtudományi érdeklődés és vizsgálat bizonyítéka. A szerző e munkájának már a címválasztásával is egyértelművé teszi a három szegmens azonos keretben történő feltárását, ami korántsem könnyű feladat, hiszen egyik-másik megközelítés óhatatlanul is felülkerekedhet az egyéb vizsgálati módszereken, mi több, könnyű abba a hibába esni, hogy az egyik megközelítés fogalomkészletét, elemzési módszerét vetítjük rá a többire, torzítván azok hiteles alkalmazását. Jelen esetben a szerző kiválóan elkerülte ezt a csapdát, a vízjogi és általában a jogi-jogtudományi módszerek kizárólagos használatát, ami különösen is dicséretes annak fényében, hogy víztémában korábban leginkább (bár nem kizárólag) színvonalas vízjogi tárgyú publikációi jelentek meg. Érezhetően törekszik a vízpolitikai és egyéb közpolitikai (policyalapú) analitikus módszerek beépítésére, érdemi elemzésére, sok esetben hatékonysági, célszerűségi szempontokat is figyelembe véve (ami a jogtudományi kutatási módszereknek csak részben sajátja). Ugyanakkor természetesnek mondható, hogy az elemzésben a vízjogi rész a legkiforrottabb, igazán koherens és kompakt szerkezeti egység.

A monográfia nagyon nagy értéke a vízszemléletű kormányzás kifejezés szemantikai elemzésének egyfajta rövid és lényegre törő történeti áttekintése. Ebből kiderül, hogy a tudományos diskurzusban mennyi vita övezte az angol „*water governance*” kifejezés hivatalos magyar fordítását (53–56. o.), amelyet végül, egy munkabizottságban felmerült javaslat eredményeként, a szerző is következetesen vízszemléletű kormányzásként fordít.

A kézirat lezárása a nagy horderejű alkotmánybíróági döntés, a *vízgazdálkodásról szóló 1995. évi LVII. törvénynek a vízkivételekkel összefüggő módosításáról* szóló törvény 1. és 4. §-a alaptörvény-ellenességét megállapító 13/2018. (IX. 4.) AB határozat megszületése előtt történt, ugyanakkor a kifogásolt törvényjavaslatot és a jövő nemzedékek szószólójának állásfoglalását már érinti (195–196. o.). Az Alkotmánybíróság érvelése végül megerősítette a szerző (és természetesen a jövő nemzedékek szószólója) álláspontját, hogy a „mentesülési kedvezménnyel kapcsolatos elgondolások azonban újragondolást igényelnek, mivel azok nem segítik a felszín alatti vizek Viz Keretirányelvbe foglalt legfontosabb célkitűzésének elérését, nevezetesen a vizek jó állapotának teljes körű megvalósítását” (196. o.).

Ezt az érvelést lényegében az Alkotmánybíróság későbbi döntése is alátámasztja, mely szerint a „megvalósítandó új szabályozás tartalmában mind az 1992 óta általános jelleggel fennálló vízjogi engedélyezési kötelezettséggel, mind pedig a 2016. évi XLI. törvénnyel bevezetett módosítással ellenkező irányú, és általános jelleggel teszi lehetővé a felszín alatti vizekből történő vízkivétel engedély- és bejelen-

tésmentessé nyilvánítását, anélkül, hogy érdemi indokát adná annak, hogy a[z] [...] egymással lényegében egyező módon azonosított veszélyek immáron miért nem állnak fenn” {13/2018. (IX. 4.) AB határozat, Indokolás [64]}.

Bár az Alkotmánybíróság a víz keretirányelvre¹ nem mutat rá, hiszen az Alaptörvény szerinti alkotmányossági kérdésben kell állást foglalnia, a szerző a saját hasonló érvrendszerét meggyőzően támasztja alá a víz keretirányelvre való hivatkozással is.

Szokatlan, de mindenképpen üdvözlendő megoldás a természettudós és a társadalomtudós lektori véleményének szerepeltetése a monográfiában; a recenzió szerzője szerint erre ugyan nem feltétlenül lett volna szükség, de kétséget kizáróan üde színfolt a voltaképpen ajánlásnak és rövid ismertetésnek is betudható két lektori vélemény. Egy ilyen interdiszciplináris, természettudományos ismereteken alapuló, azok által jelentősen befolyásolt megközelítésmódnak meggyőző alátámasztása lehet ilyen szakértői vélemények közlése egy kötetben.

Ekhez hasonlóan az összegző megállapítások előrehozatala sem szokványos megoldás; ezeket a szerző kifejezetten a könyv öt fő témakörére, azaz fejezetére vonatkoztatva fogalmazta meg. E körben teljes mértékben egyet lehet érteni Bujdos Ágnesnek a könyvről írott, a *Pro Futuro* című folyóiratban megjelent kiváló recenziójával, mely szerint „ennek a tárgyalási módszernek az a sajátossága, hogy az egyes (nem feltétlenül egymást követő) gondolatmenetek szoros kapcsolatban állnak egymással (olykor a mű több részével is), ezért az ilyen kutatások eredményeit absztrahálni mindig nagy kihívást jelent. Így ez a megoldás elsősorban azokat az olvasókat segíti a kutatás eredményeinek a megértésében, akik alapos előképzettséggel rendelkeznek a víztudományok területén.”² Ugyanakkor zavaró lehet, hogy a vízszemléletű kormányzás szemantikai elemzése előtt harminc oldallal már a koncepciótípusai összegzését, tanulságainak levonását végzi el a szerző (23. o.). Logikailag és rendszertanilag sem szerencsés ez a megoldás, miközben a szakértő olvasó számára ez aligha jelenthet nehézséget, hiszen a problémakör némenklatúrájának és fogalomrendszerének előzetes ismeretében már előre kap egy világos és szemléletes összegzést a főbb megállapításokról. A könyv téziseinek összegzése lényegében a hármas vizsgálati fókusz, azaz 1. a vízszemléletű kormányzás,³ 2. a vízpolitika,⁴ valamint 3. a vízjog⁵ konklúzióit fogalmazza meg.⁶

¹ Az Európai Parlament és a Tanács 2000/60/EK irányelve (2000. október 23.) a vízpolitika terén a közösségi fellépés kereteinek meghatározásáról.

² Bujdos Ágnes: „Vízszemléletű kormányzás – vízpolitika – vízjog” *Pro Futuro* 2018/2, 170, *bit.ly/2YCIIne*.

³ Itt mutatja be a könyv a vízszemléletű kormányzás jelentését, ideáltípusait, horizontális és vertikális dimenzióit, nemzetközi (és uniós) vetületeit, valamint magyarországi stratégiáját (23–30. o.).

⁴ E körben a szerző összegzi a vízstratégiai dokumentumok, a fenntartható fejlődéssel kapcsolatos implikációk, az uniós megközelítések főbb tanulságait, továbbá a Nemzeti Vízstratégia is kiemelt figyelmet kap (38–43. o.).

⁵ A vízjog tanulságainak összegzésében a nemzetközi, az uniós és a hazai vonatkozásokat emeli ki a szerző (44–52. o.).

⁶ Mindez kiegészül a vízgazdálkodással és a víztudományokkal kapcsolatos összegzésekkel is (30–38. o.).

A könyv öt fő szerkezeti egységből épül fel (vízszemléletű kormányzás, vízgazdálkodás, víztudomány, vízpolitika és vízjog), ugyanakkor az egyes szerkezeti elemek közötti átjárhatóság, átfedés is tetten érhető, így például az EU vízpolitikája (4.2. alfejezet) és vízjoga (5.1.2. alfejezet) nem feltétlenül választható szét ilyen markánsan, noha a szerző pontosan leírja a két vizsgálat közötti különbséget. A kötet tagolása azt mutatja, hogy a szerző nem a szabályozási vertikum (ti. nemzetközi/uniós/hazai szabályozási rendszer) szerinti csoportosításra, hanem egyfajta horizontális, a víz sokrétű szerepére és a vízzel kapcsolatos vizsgálatok eltérő szemléletmódjaira fókuszáló megközelítésmódot alkalmaz.

Az első szerkezeti egységben a vízszemléletű kormányzás jellemzőinek bemutatása jól reflektál egyrészt a hazai tudományos közösség körében lefolytatott vitákra (MTA Víztudományi Koordinációs Csoport), kijelölve e koncepció értelmezési kereteit, másrészt szemléletesen összefoglalja az eddigi víz világkonferenciák vegyes tapasztalatait, kitérve a releváns nemzetközi jelentésekre, különös tekintettel – messze a legnagyobb terjedelemben – a 2012-es jelentésre. Talán a 2013-ban Budapesten rendezett víz világkonferencia tapasztalatait, eredményeit is bővebben lehetett volna e körben ismertetni, ez közel sem kapott ekkora terjedelmet. Ugyanakkor a 2016-os budapesti világtalálkozót már a szükséges léptékben és részletességgel elemzi a szerző (115–116. o.).

Kiválóan feltárul ugyanakkor az olvasó számára a nemzetközi vízpolitikai témák, kardinális szabályozási kérdések hosszú listája, amely témakörökre a vízszemléletű kormányzásnak is reflektálnia kell. A szerző egyértelműen kijelöli a vízjog és a vízpolitika értelmezési kereteit, amikor a 2015–2030 közötti időszakban megvalósítandó Fenntartható Fejlődési Célokra⁷ és a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) 2015-ben elfogadott elveire (*Principles on Water Governance*) utal a nemzetközi kontextusba helyezéskor. Ezeknél absztraktabb, ugyanakkor stratégiai fontosságú, széles körben elfogadott *soft law* dokumentumokra a kérdéskör nemzetközi vetületeinek vizsgálatkor nem is szükséges hivatkozni. A víz világlejelentések bemutatása lényegre törő, ezekből jól megrajzolhatók az egyes világtalálkozásokon tapasztalható hangsúlybeli eltolódások a vízkormányzás témakörét illetően. Pontosán elemzi továbbá a vízstratégia szempontjából el nem hanyagolható energia-, éghajlatváltozási és biodiverzitási stratégiai kérdéseket is, amelyeket például hazánk stratégiáinak ismertetésekor fejt ki hosszabban és igen részletesen.

A második szerkezeti egységben az *integrált, adaptív és tájszemléletű* vízgazdálkodás kérdéskörét fejtegeti a szerző. A jogász olvasó számára bizonyosan ez az egyik legérdekesebb része az elemzésnek; a három részterület bővebb kifejtésekor kiderül, hogy a vízgazdálkodás e három irányának meghatározásakor, kijelölésekor, akár szelekciójakor döntő szerepet játszik a települések és a vizek speciális kapcsolata (például mennyire kitett az áradásnak egy helyi közösség), illetve e három

⁷ A munka inkább a Fenntartható Fejlesztési Célok kifejezést használja – noha felváltva találkozunk a kétféle változattal (163. és 164. o.) –, de talán szerencsésebb lett volna a Fenntartható Fejlődési Célok megfogalmazás használata. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a *Sustainable Development Goals* hivatalos magyar fordításai között mindkét megoldással találkozhatunk.

fogalom több olyan jelentéstöbbletet foglal magában, amelyekre az egyes hazai víz-szektorbeli szereplőknek is reagálniuk kell.

A monográfia harmadik szerkezeti egysége voltaképpen az interdiszciplináris hidrológiai tudományok kontextusában vizsgálja a vízszemléletű kormányzás jelentés-tartalmát, ugyanakkor nem biztos, hogy ilyen rövid terjedelemben ennek a résznek önálló egységet kellett volna szentelni, hiszen kimerítően elemezhető lett volna valamelyik másik fejezeten belül is. Viszont semmi esetre sem tekinthető struktúraidegen résznek, hiszen érdemben szól a hazai víztudomány lényegében összes megközelítéséről, az egyes tudományágak főbb szempontjairól, mi több, leírja azt is, hogy hazánkban mely felsőoktatási intézményekben oktatják az egyes hidrológiai tudományágakat (153. o.).

A negyedik szerkezeti egység a vízpolitika rendkívül izgalmas témakörét járja körül. Helytálló és biztos alapnak tűnik a szerzőnek az az állítása, hogy „vízpolitikán általánosságban egy olyan *közpolitikát* értünk jelen munkában, amely szándéka szerint kiterjed [a] *vízzel, illetve vízkörforgással kapcsolatba kerülő minden tevékenységre*” (kiemelés az eredetiben, 156. o.). Ez az igen általános közpolitikai megfontolás önmagában lehetőséget ad a vízpolitikai célok megfogalmazására és azok szabályozásának bemutatására. E körben a vízpolitikai célok nevesített cél-tételezései is megjelennek, ugyanakkor strukturáltabban, a megvalósítandó közpolitikai cél és az ahhoz rendelt eszköz felosztásban bizonyosan szemléletesebben lehetett volna ezekre rámutatni (elsősorban a hazai rész vonatkozásában). Viszont pontosan és kimerítően mutatja be a szerző a Fenntartható Fejlődési Célok összes releváns, a vízpolitika szempontjából kiemelt célját és az ezekhez rendelt megvalósítandó feladatokat (167–182. o.). A vízpolitikával kapcsolatos részben esetleg röviden lehetett volna szólni a Rio+20 világtalálkozón 2012-ben elfogadott „A jövő, amit szeretnénk” című jelentés⁸ egyes részeiről is, amelyek stratégiai, általános politikai célkitűzéseként definiálnak a vizeket érintő több problémakört. Így a víz és a higiénia kérdéséről szóló 119–124. bekezdés felsorolja a vízzel kapcsolatos legégetőbb kihívásokat, valamint a 205–208. bekezdés témái, az elsvatagosodás, a talajerózió és az aszályosodás is felvethetők mint amelyeket a kormányoknak kezelniük kell a fenntartható fejlődés jegyében. Ezek tehát azok a stratégiai feladatkijelölések, amelyekről a 2012-es világkonferencián egyetértés alakult ki az államok között az általános vízpolitikai célok körében.

A könyv leghosszabb részében, az ötödik szerkezeti egységben önálló vízjogi témakifejtést olvashatunk, amely jól bizonyítja, hogy kétségek nélkül ebben a rész-témában mozog a legotthonosabban a szerző, ez áll az ő felfogásához a legközelebb.⁹ A vizet a jogi szabályozás vonatkozásában hét szempontból vizsgálja, lényegében tehát – a szerző felfogásában – a víz kérdéskörének szabályozásakor ez a hét jogi

⁸ The Future We Want. Outcome document of the United Nations Conference on Sustainable Development, Rio de Janeiro, Brazil, 20–22 June 2012. United Nations, 2012, bit.ly/2MCfA4S.

⁹ Ami persze természetes is, hiszen munkásságának nagy része e témakörhöz kötődik. Lásd pl. egyik legújabb tanulmányát: SZILÁGYI János Ede: „A víz jogalanyisága új-zélandi példájának alkalmazhatósága a Balaton és a magyar jog viszonyrendszerében” *Pro Futuro* 2018/2, 9–23, bit.ly/2YI8KB6, vagy a hazánkban szintén mértékadó korábbi monográfiáját: SZILÁGYI János Ede: *Vízjog: aktuális kihívások a vizek jogi szabályozásában* (Miskolc: Miskolci Egyetem 2013).

tárgy irányul a közpolitikai célok elérésére.¹⁰ E felosztás szerint a víz lehet egyfajta 1. „jogalany” (vagy jogi tárgy államcélként), 2. a rendelkezési hatalom tárgya, 3. környezeti elem, 4. természeti erőforrás és kereskedelmi ügylet tárgya, illetve áru és szolgáltatás, 5. alapjogi garancia, 6. káresemény és védelmi helyzet, valamint 7. intézményszervezési alap. Ez a legterjedelmesebb szerkezeti egység (ez a rész önmagában 80 oldalt tesz ki), mely teljességre törekszik, és valóban minden vízjogi részkérdésről szinte teljes képet kaphat az olvasó, elsősorban persze ezek hazai vonatkozásairól.

Tulajdonképpen nem kelt hiányérzetet, de számos további dokumentum is citálható, elemezhető lett volna ebben a fejezetben, így például az ENSZ globális tengerjogi egyezménye,¹¹ vagy olvashattunk volna a határokat átlépő vízfolyások és nemzetközi tavak védelmére és használatára vonatkozó helsinki egyezmény 1999-ben elfogadott ún. Víz és Egészség Jegyzőkönyvéről,¹² amely a víz egészségügyi hasznát, ennek jogi kereteit állítja a középpontba. A *soft law* dokumentumok között a történeti elsőség kedvéért megemlíthetők lettek volna még például a nemzetközi folyók használatára vonatkozó 1966-os helsinki szabályok is (*1966 Helsinki Rules on the Uses of the Waters of International Rivers*). Azonban ezek hiánya semmiképpen sem ront a kötet színvonalán, mi több, az ezekben tárgyalt elvek, szabályok más vonatkozásban több helyen azért visszaköszönnek.

Összességében elmondható, hogy Szilágyi János Ede kiváló munkája jó szívvel ajánlható minden olyan olvasó számára, aki a víz, a vízhez való hozzáférés kérdését komplex társadalomtudományi, voltaképpen holisztikus megközelítésben is meg kívánja érteni, és ismerni szeretné a témakör nemzetközi, uniós és hazai jogi vetületeinek teljességét.

*Kecskés Gábor**

¹⁰ Csak apróbb kiegészítésként, nyelvtani korrekcióként a recenzió szerzője szeretné megjegyezni, hogy ha a *mint* szót '-ként' értelemben használjuk (ahogy az 5.2. alpontjainak címében is történik), akkor nem kell kitenni a vesszőt a *mint* elé.

¹¹ A tengerjog markánsabb szerepeltetése talán szerencsésebb lett volna az egyes nemzetközi implikációk megjelenítésekor (most elsődlegesen az uniós közösségi normatív másodlagos jogforrások között kerül elemzésre a monográfiában).

¹² Magyarországon kihirdette: 213/2005. (X. 5.) Korm. rendelet a határokat átlépő vízfolyások és nemzetközi tavak védelmére és használatára vonatkozó, Helsinkiben, 1992. március 17-én aláírt egyezményhez kapcsolódó Víz és Egészség Jegyzőkönyv kihirdetéséről.

* Tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.; egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, 9026 Győr, Áldozat u. 12. E-mail: kecskes.gabor@tk.mta.hu.

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN: ALVÓ DEMOKRÁCIA. KORMÁNYZÁSRÓL, TÖRVÉNYRŐL, ERKÖLCSRŐL HOMÉROSZTÓL SZÓKRATÉSzig (GYŐR: UNIVERSITAS-GYŐR NONPROFIT KFT. 2018) 179 OLDAL

Az utóbbi évek hazai szakirodalma elméleti és történeti szempontú munkákkal is hozzájárult az athéni demokrácia kutatásához.¹ Ehhez a sorozathoz csatlakozik Szoboszlai-Kiss Katalin könyve, amelyre elsősorban az eszmetörténeti szempontú megközelítés jellemző. A kötet kilenc, többségében előzőleg már megjelent írást foglal egybe, három csoportba rendezve. Az első („Fogalom, elmélet, kritika”) tükrözi legtisztábban az eszmetörténeti látásmódot, amennyiben a politikai-etikai gondolkodás történetének egyes szakaszairól, állomásairól ad szűkebb vagy tágabb látószögű áttekintést. A második rész („Az athéni demokrácia”) témája jóval szorosabb, s az itt szereplő három tanulmány több szempontból vizsgálja a mai napig pozitív és negatív példaként egyaránt emlegetett athéni demokrácia jelenségét. Az utolsó rész („A szókratészi hatás”) egysége a legkevésbé kézenfekvő: egy magyar és egy angol nyelvű szöveg alkotja, az előbbi a kisebb szókratikus iskolákat tekinti át, az utóbbi pedig a platóni *Állam* értelmezésével kapcsolatos vitában foglal állást. A közös vonás, ti. hogy mindkettő a Szókratész utáni filozófiával foglalkozik, ugyanakkor kívül rekeszti a két írást a kötet alcímében jelzett időbeli korlátokon. Témájuk mindazonáltal szorosan köti őket a megelőző fejezetekben tárgyalt kérdésekhez, az *Államnak* szentelt tanulmány pedig túlzás nélkül nevezhető a kötet legizgalmasabb olvasmányának.

Szoboszlai-Kiss Katalin a kötethez írt előszavában úgy fogalmaz, hogy az athéni demokrácia olyan hagyomány, „amely alvó volta ellenére is hatással van modern világunkra, csupán annyi a teendők, hogy megszólaltassuk” (9. o.). A tanulmányfüzér célja eszerint – a „megszólaltatás” fogalmába sűrítetten – egyrészt a megértés, másrészt a tanulságok levonása. A(z eszme)történeti megalapozású megértésre törekvő írások, s különösen a legelső tanulmány (*Bevezetés a klasszikus görög államtudományi kutatáshoz – Az antik görög államfejlődés legkorábbi írott forrásai*) fejtegetései azonban egy másik lehetséges értelmezését is kínálják a címben foglalt képnek. Ez a szöveg ugyanis a demokrácia kialakulása előtti időszak egy-egy fontos szövegére is építve olyan képet fest a görög politikatörténetről, amely a demokrácia iránti fogékonyság, az egyszemélyi vezetéssel szembeni kritika folyamatos jelenlétét sugallja, már a legkorábbi, homéroszi szövegekben is. Ha pedig ez így van, akkor nem csupán a demokrácia mint hagyomány „álmáról” van szó, hanem a görögség számára adott politikai hagyományban benne rejő lehetőségről is, amely kifejtett, intézményes formában a Kr. e. V. századi Athénban ébred majd egészen föl.

A tanulságot ebben az esetben – a „létező demokrácia” pozitív és negatív jellemzőinek számbavételén túl – a kibontakozás, az „ébredés” folyamatának, föltételeinek a megismerése jelentheti. Ennek során olyan okokra tapinthat rá az antik szövegek figyelmes olvasója, amelyek alkalmasint mélyebben rejtőznek annál, amit

¹ Az előbbire példa HORVÁTH Szilvia: *Demokrácia és politikai közösség* (Budapest: NKE 2015), az utóbbira pedig BAJNOK Dániel: *Magánélet az agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen* (Budapest: Argumentum 2017).

az „államfejlődés” (egyébként is némileg anakronisztikusan ható) fogalma megragadni képes. Ezt az olvasási módot nem a szerzői célkitűzés ellenében, hanem azt kiegészítendő javaslom, s úgy gondolom, a vizsgált történeti anyag egyik alapvető jellemzőjét segít felszínre hozni, amelynek viszont az egyes források értelmezése szempontjából is jelentősége van. Ez a jellemző nem más, mint a görög politikai gondolkodás etikai – tehát az egyén helyes cselekvésére összpontosító – természetű. Az alábbiakban ennek a meglátásnak a következményeit igyekszem – részben a szerzővel vitatkozva – vázolni, egyrészt a kötet egészére, másrészt az utolsó fejezetben foglaltakra tekintve.

A kötet egészét illetően tehát úgy látszik, hogy az itt olvasható elemzések nem „a görög államfejlődés történetét” mutatják be, hanem a görög politikai gondolkodás etikai természetére világítanak rá – a szerzőnek köszönhetően figyelemre méltó következetességgel és a terjedelmi keretekhez képest széles körű bizonyító anyaggal. Természetesen nem történeti kézikönyvről van szó: az áttekintés csak kivételként törekszik átfogó kép megrajzolására (így például a szofisták és a szokratikus iskolák esetében – utóbbinál mindenestre a „kisebbségre” korlátozottan), inkább egy-egy szöveg, szerző vagy jelenség fölmutatásával szemlélteti a görögök politikaszemléletének – s ezen belül is kiemelten az athéni demokrácia szellemi környezetének – általános vonásait. Ez az eljárás, úgy lehet, szerencsésebb is, mint a teljességre törekvés, különösen mert a kötet másik, intézményi célja, hogy a szerző saját kutatásairól adjon számot. A fejezetek ezáltal elkerülik a lexikonszerű fölsorolások szárazságát, és azt a benyomást keltik az olvasóban, hogy a szerző csakugyan olyasmiről szól, amiről van mondanivalója. Hiányérzetet kelt ugyanakkor, hogy az elemzések eredményét a szöveg csak elvétve köti a kérdéstről folyó nemzetközi szakirodalmi diskurzushoz (ez alól az utolsó, alább még említendő fejezet a legfontosabb kivétel).

Állításomhoz visszatérve: az etikai nézőpont a legvilágosabban ott jelenik meg, ahol egyes szerzők bemutatására kerül sor. Ez a fajta vizsgálódás a szerző igazi erőssége, s itt a legvilágosabbak a tanulságok is, mind az elemzett szövegeket, mind a demokrácia problémáit illetően. Mégis érdemes egy pillantást vetnünk a többi, a történeti-intézményi áttekintésnek szentelt fejezetre, hiszen ezek mutatják meg – *a fortiori* –, hogy a kifejezetten közösségi, politikai kérdések is etikai hangsúllyal merülnek föl a görögség számára. Ezt látjuk már az első tanulmányban is, a homéroszi eposzok terminológiája és a királyokkal szembeni kritika példáján, ahol a tisztség kapcsán a funkció, a kötelesség jelenik meg elsődleges szempontként (s ezt megerősíthetné az áttekintésből hiányzó Hésziodosz költeményeinek elemzése is). A demokráciatanulmányok pedig helyesen emelik ki, hogy a közösségi vitákban és döntésekben való részvétel a polgárok számára egyszerre jelent meg jogként és kötelességként, mint saját ügyeik intézése.

Az utolsó, Platón *Államáról* szóló tanulmányban a szerző kifejezetten is állást foglal a főnti kérdésben, igaz, nem általánosságban, hanem az elemzett mű besorolását illetően. Úgy gondolom azonban, hogy mind az érvek, mind a belőlük levonható következtetések általánosíthatók, legalábbis bizonyos mértékig, a görög politikai gondolkodásról alkotott képre. A tanulmányban Szoboszlai-Kiss Katalin

amellett érvel, Steiger Kornéllal szemben,² hogy a platóni *Állam* nem elsősorban etikai-lélektani, hanem politikai fókuszú írás, valamint hogy – szemben Julia Annas álláspontjával³ – a jó várossal szemben megfogalmazott elvárások nem utópikusak, hanem megvalósítható célkitűzésként jelennek meg. Előbbivel kapcsolatban fő érve, hogy a beszélgetés szereplői a lélekről és az erényekről szóló vitájukat a városállam szintjét vizsgálva folytatják, mivel az erények ebben a környezetben teljesebben ki. Ebben az értelmezésben tehát a *polisz* nem csupán modell, hanem az erényes élet tényleges színtere. Ezt erősíti a második állítással kapcsolatban megfogalmazott érv, melynek lényege, hogy a nevelés révén mindenki számára elérhető az erények, így a gyakorlatban is megvalósítható a jó városállam, amelyet a polgári lét legjobb formája jellemez. Azáltal pedig, hogy Platón a nevelés terén kiemelt szerepet szán a közösség döntéseinek, végső soron az egyének erkölcsi kiteljesedése is politikai biztosítékot kap.

Ezek az érvek mindenképpen megfontolandók, és Platón más munkái alapján is alátámaszthatók. Az *Államnál* korábbi *Gorgiaszban* Szókratész kifejezetten a jó életre irányuló mesterséggént írja le a politikát,⁴ a későbbi *Törvényekben* pedig egyértelműen a lehető legjobb városállam intézményeivel foglalkozik Platón, s ezen belül is kiemelten a nevelés (gyermeké és felnőtteké egyaránt) közösségi megszervezésével. Ezzel együtt is figyelmet érdemel azonban, hogy mindez az egyén helyes jellemének kialakítására, cselekedeteinek ösztönzésére, végső soron erényes életére, ezáltal pedig *eudaimoniájára* irányul. Ha komolyan vesszük a testi és a lelki egészség párhuzamát, akkor világosan látjuk, hogy a cselekvő mindig az egyén, ahogy a nevelés is az egyén habitusára van közvetlen – és meghatározó – befolyással. Ha pedig Platónnak a közelmúltja politikájával szembeni kritikáját olvassuk: ott is az államférfiak felelőssége kerül előtérbe, akik nem voltak képesek jó irányba befolyásolni a polgárok sokaságának döntéseit, hanem hagyták őket elkényeztetett gyermekek módjára viselkedni⁵ (ezzel szemben Szókratész a maga hatalomra nem törő, elmélkedő életét állítja követendő példaként, magát nevezve „a valódi *politikosz*nak”⁶).

Mindez természetesen nem érvényteleníti, csak kiegészíti azt az alapvető megfigyelést, hogy Platón – és kortársai – a közösségi életet tartották az emberi cselekvés természetes közegének. Ez azonban nem a politikai kérdésföltevés elsődlegessége, hanem az egyén és a közösség elméleti elválaszthatatlansága mellett jelent érvet. S ami a demokráciával kapcsolatos tanulságot illeti: a főntiek kétségtelenül ellentmondanak bizonyos liberális elméletek atomizmusának. A liberális demokraciátfelfogás ilyen szellemű kritikáját azonban az 1980–90-es évek komunitárius szerzői jórészt elvégezték,⁷ mi több, e bírálat több eleme be is épült a demokrácia kortárs liberális elméleteibe. Másrészt ha a demokrácia eljárási szabályokra korlá-

² Vö. STEIGER Kornél: „Az »Állam« mint lélekerápia” *Holmi* 2011/11, 1363–1382.

³ Vö. Julia ANNAS: *An Introduction to Plato's Republic* (Oxford: Oxford University Press 2009).

⁴ *Gorgiasz* 464 b–c.

⁵ *Gorgiasz* 517 b–c.

⁶ *Gorgiasz* 521 d.

⁷ Magyar nyelven reprezentatív válogatást nyújt HORRAY HÖRCHER Ferenc (szerk.): *Közösségelvű politikai filozófiák* (Budapest: Századvég 2002).

tozott szemléletét bíráló érheti, akkor annak indoka a kötetben foglaltak alapján leginkább az a – Platónhoz is közel álló – megállapítás lehet, hogy túlságosan nagy teret enged az észszerűséggel szemben a populista demagógiának.

Ha a nagyobb ívű következtetések vitára ösztönzik az olvasót, az a mű szempontjából az egészség jele. Szoboszlai-Kiss Katalin könyvének erénye, hogy lényeges, a hazai szakirodalomban mégis ritkán tárgyalt kérdéseket tesz föl, és a források vizsgálatán keresztül kellő alapot biztosít azok megválaszolásához. A lehetséges válaszok versengése pedig remélhetőleg olyan eszmecsere kezdetét jelenti majd, amelylyel a magyar politikai eszmetörténet régóta adós.

*Könczöl Miklós**

LAMM VANDA (SZERK.): EMBERI JOGI ENCIKLOPÉDIA
(BUDAPEST: HVG-ORAC 2018) 747 OLDAL

2018-ban, az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata elfogadásának 70. évfordulója évében jelent meg a Lamm Vanda professor emerita által szerkesztett *Emberi jogi enciklopédia*. A kötet szerkesztőbizottságának tagja volt Bragyova András és Kardos Gábor, lektora Kukorelli István és Lévay Miklós. Ahogy arra a cím is utal, műfajilag egy általános, kiterjedt, oktató jellegű kötetet vehet a kezébe az olvasó, amelyben hatvankét szerző százket tanulmánya vezet végig az érdeklődőket az emberi jogi tematikájú szócikkeken, ábécérendbe sorolva. Az írások szerkezete viszonylag egységes sémát követ: az alapfogalmak és a kapcsolódó alapelvek bemutatásán felül a nemzetközi jogi instrumentumokat, esetleg egyes nemzetközi bírósági ítéleteket, végül pedig a magyar szabályozást és a legfontosabb alkotmánybírósági döntéseket foglalják össze a szócikkek. A kötet külön kiemelendő érdeme, hogy Magyarországon elsőként tesz kísérletet az emberi jogokkal foglalkozó enciklopédia műfajának meghonosítására.

1. Már az enciklopédikus vállalkozást bevezető, Lamm Vanda által jegyzett *Előszó* is jelzi, hogy az emberi jogok kérdésköre hatalmas fejlődésnek indult a második világháborút követően (9. o.), aminek következtében hatalmas mennyiségű nemzetközi és egyéb jogforrás, valamint ezekhez kapcsolódóan tengernyi bírósági döntés és szakirodalom áll a rendelkezésünkre. Ezek rendszerezése és bemutatása egyrészt óriási vállalkozásnak tekinthető, így egyben érthető az is, hogy e százket cikk nem képes teljesen lefedni az emberi jogi diskurzusban felmerülő valamennyi fogalmi kategóriát, továbbá nem vállalkozhat a legfrissebb bírósági döntések teljes mértékű panorámájára sem.

Másrészt viszont e százket tanulmány éppen arra szolgálthat megfelelő municiót, amire korunk emberének leginkább szüksége lehet: az emberi jogi kérdések tudatosítására. Napjainkban ugyanis, amikor a napi híreket a Brexit uralja és egyes orszá-

* Egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28–30.; tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: konczol.miklos@jak.ppke.hu.

gok nem hajtják végre az Emberi Jogok Európai Bíróságának döntéseit,¹ percepciónk azt sugallhatja, hogy a rendszerváltást követően kialakult nemzetközi rendszer széthullani látszik.² Ennek tünete az alapvetően emberi jogi szemlélettel szemben megfogalmazott politikai konstitucionalizmus igényének megerősödése,³ de idesorolható a GONGO-k (*government-organized non-governmental organization*) elterjedése is.⁴

E ponton persze fontos kérdés, hogy vajon a rendszerváltást követően meghonosítani szándékozott, majd az uniós csatlakozás révén formálisan is elismert hazai jogállami kultúra valóban képes volt-e olyan mély gyökeret eresztetni a magyar társadalomban, hogy megfelelően ellent tudjon állni a különféle kihívásoknak. És itt elsősorban nem az intézményrendszer papírra vetett instrumentumai érdekesek, hanem főként az azokat megszólaltató, a paragrafusokba életet lehelő bírósági döntések, amelyek nélkül a legszebb alapjogi katalógusok is pusztán „tartalom nélküli formák”⁵ maradnak, továbbá a jogtudatosság kérdéskörei,⁶ vagyis az egyes emberi jogok „beágyazottsága”, azok mindennapos aktualizálódásai.⁷ Az emberi jogi kérdések tudatosításának ugyanis a felépített vagy felépíteni szándékozott alkotmányos demokrácia szempontjából kiemelt jelentősége van. Végtére is emberi jogok nélkül mindig kézenfekvő és könnyed megoldás lenne a többség nevében végigérteltetni a társadalom minden tagján egy rousseau-i „általános akaratot” (*volonté générale*).⁸ Az emberi jogok tehát a többség zsarnoksága megzabolozásának és így a többségi döntések alkotmányos keretek között tartásának fontos eszközei, vagyis a különféle intézményi biztosítékokon – például sarkalatosság, népszavazás alól kivett tárgykörök stb. – túlmenően a többségi döntéshozatal szubsztantív korlátját jelentik.⁹

2. A kötetben megjelenő emberi jogi diskurzushoz egy további dimenzió is hozzátehető, amit a jog gazdasági elemzése szolgáltat. E konzekvencialista fókuszú irányzat keretében Daron Acemoğlu például azt vizsgálta, mely intézmények azok,

¹ Maxim TIMOFEYEV: „Money Makes the Court Go Round: The Russian Constitutional Court’s Yukos Judgment” *Verfassungsblog* 2017. január 26., bit.ly/2Kuhp11.

² Steven LEVITSKY – Daniel ZIBLATT: *A demokráciák halála* [ford. FELCSUTI Péter] (Budapest: Kossuth 2018).

³ ANTAL Attila: „Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon” *Politikatudományi Szemle* 2013/3, 48–70, bit.ly/2Ksn73p. Lásd továbbá Kovács Ágnes: „Fényevők? A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal” *Fundamentum* 2015/1, 19–40, bit.ly/33dyMvD. Ehhez kapcsolódóan lásd továbbá „Jurisztokrácia-vita” *Jogelméleti Szemle* 2015/4, 4–87, bit.ly/2YLzild.

⁴ Daniel B. BAER: „Mind the GONGOS: How Government Organized NGOs Troll Europe’s Largest Human Rights Conference” *U.S. Mission to the OSCE*, 2016. szeptember 30., bit.ly/2yFQJqj.

⁵ Titu MAIORESCU: „În contra direcției de astăzi în cultura română” 1868, *Convorbiri literare* II. 19.

⁶ GAJDUSCHEK György: „Jogtudat és értékvilág – mint a magyar jogrendszer környezete” in JAKAB András – GAJDUSCHEK György: *A magyar jogrendszer állapota* (Budapest: MTA TK JTI 2016) 95–115.

⁷ UJ Péter: „Ebben az értelemben a rendszerváltás kudarc volt” *444.hu* 2019. március 12., bit.ly/2M60xkj. Továbbá MURAKÖZY László (szerk.): *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg* (Budapest: Corvina 2012).

⁸ SAJÓ András – UITZ Renáta: *The Constitution of Freedom. An Introduction to Legal Constitutionalism* (Oxford: Oxford University Press 2017) 94–95.

⁹ GYÓRFI Tamás: „Az alkotmánybíráskodás a jog és a politika határvonalan” *Jogelméleti Szemle* 2001/2, bit.ly/2M1JekH.

amelyek különböző gazdasági fejlődési irányba terelik az egyes társadalmakat, és arra jutott, hogy az alapjogok köréből főként a tulajdonjog védelmét szolgáló intézményeknek van kimutatható hatásuk a gazdaság teljesítőképességére.¹⁰ Egy másik kutatás az emberi jogok teljességének gazdasági hatására kérdezett rá.¹¹ E tekintetben három elméleti álláspont fogalmazódott meg, amelyek vizsgálatára az emberi jogokat – a kötetben szereplő, generációnként történő csoportosításon túllépve (lásd Sulyok Gábor: *Harmadik generációs emberi jogok* 363–367. o.) – négy csoportra oszthatjuk: alapvető emberi jogok (például a kínzás tilalma), gazdasági jogok (például a tulajdonjog védelme), civil és politikai jogok (például a politikai részvétel joga, szabad vallásgyakorlás), és végül a szociális vagy emancipatorikus jogok (például a diszkrimináció tilalma, munkavállalói jogok stb.). A három elméleti álláspont közül a legszigorúbb a Barro–Posner-féle elképzelés, amely csupán a tulajdonjogot tekinti mindenképpen védendőnek, mivel az alapvető emberi jogok széles körű védelme jelentősen költségesebb teszi a jólét növelését. Ehhez képest a „leginkább alapjogbarát” megközelítés szerint, amelyet Amartya Sen képvisel, minden alapjog hozzájárul a társadalom tőkéjének növekedéséhez. A közbülső, hayeki hipotézis az alapjogok klasszikus, negatív és pozitív megközelítéséből indul ki. E szerint elsősorban az állam korlátozására van szükség, vagyis elsősorban a negatív jogok biztosításának függvénye a gazdasági fejlődés, amellyel szemben az állami beavatkozást igénylő pozitív jogok túlságosan költségesek. A kutatás végül egyik állítást sem igazolta teljes mértékben. Mindamellettt ugyanis, hogy a tulajdonjog védelmének valóban kiemelkedő szerepe van a gazdasági növekedés tekintetében, a többi emberi jog sem hat rá negatívan, ráadásul a kutatás eredménye szerint az alapvető emberi jogok pozitívan hatnak a gazdasági jólét növekedésére, a szociális és emancipatorikus jogok pedig növelik a termelékenységét.

Mindez továbbvezet ahhoz a nem elhanyagolható kérdéshez, hogy mit mérünk, azaz elégséges-e a gazdasági jólétet (*welfare*) mérő GDP alkalmazása, és csupán az anyagi viszonyok számításba vétele, vagy pedig szélesebb spektrumú jólét (*well-being*) indexeket kellene azonosítani, amelyek tekintettel vannak az egyének saját életminőségéhez való érzelmi és tudati viszonyulására is.¹² Persze ennek keretében fontos felhívni a figyelmet az ún. taposómalom hatás jelenségére is (*treadmill effect*).¹³ Ennek értelmében az egyéni életkörülményekben bekövetkező javulások csak rövid ideig képesek a jólét szubjektív javulását okozni, mivel az egyének aspirációs szintje alkalmazkodik az új körülményekhez, így hamar megszokjuk az objektíve jobb helyzetünket, amely ezért már nem képes nagyobb mértékű szubjektív elégedettséget kiváltani.

¹⁰ Daron ACEMOĞLU: *Introduction to Modern Economic Growth*, 154, bit.ly/2Yz1Zmh.

¹¹ Lorenz BLUME – Stefan VOIGT: „The Economic Effects of Human Rights” *Kyklos* 2007/4, 509–538.

¹² ÁGH Attila: „A kormányzati rendszer és a globális versenyképesség. A fejlesztő állam perspektívája” *Politikatudományi Szemle* 2011/3, 42, bit.ly/2YLf07j.

¹³ Daniel KAHNEMAN: „Experienced Utility and Objective Happiness: A Moment-Based Approach” in Isabelle BROCAS – Juan C. CARRILLO (szerk.): *The Psychology of Economic Decisions* (Oxford: Oxford University Press 2003) 200–202.

A formális jóléti elméletekben ugyanakkor nincs szerepe az alapvető emberi jogoknak, ahogyan a többség zsarnokságát megvalósító demokrácia szelídítettlen változatában sem. Így amennyiben érzéketlenek maradunk az igazságosság és az alapvető jogok kérdései iránt, és pusztán a hasznosság elvét érvényesítjük, az ahhoz vezet, jár, hogy közösségi döntéseink során azt az alternatívát részesítjük előnyben, amely a legjobb következményekkel jár az érintettek összességére nézve (lásd Fekete Balázs: *Emberi jogok története és elméleti kérdései* 187–188. o.). Az ezt megfogalmazó klasszikus utilitarista benthami megközelítés tehát a társadalom összjólétét az egyes egyének egyedi jólétének összegeként tételezi ($W = \sum_i U_i$). Ennek megfelelően pusztán haszonelvű szempontból mindegy a különféle javak társadalmon belüli eloszlása, így nem érdekes, hogy adott esetben pusztán kevesek jóléte kompenzálja mások negatív helyzetét, ahogyan végső soron az is irreleváns szempont, hogy a magas jövedelmet alkotmányos demokráciában állítják-e elő vagy diktatúrában, így előfordulhat az is, hogy a formális értelemben legális többségi döntéshozatal a hasznosság jelszava alatt rendszeresen figyelmen kívül hagyja a kisebbségben maradtak érdekeit.

Ezzel szemben említhetjük például John Rawls szubsztantív megközelítését, aki az ún. maximin stratégiát alkalmazza ($W = \min\{U_1, \dots, U_n\}$). Ennek lényege, hogy a tudatlanság fátyla mögött a társadalmi szerződést megkötni szándékozó felek a javak olyan elosztását preferálják, amelynek révén még a társadalom legrosszabbul járó tagja is méltányos elbánásban részesül.¹⁴ A stratégia célja az így megtalált minimális szint lehető legnagyobb mértékben történő biztosítása (vagyis a minimális szint maximalizálása), ami egyúttal érdemi gátat szab annak, hogy a formális többség nevében a kisebbségben maradók érdekei minduntalan figyelmen kívül maradjanak. Az ennek alapulvételével kidolgozott alapvető (elsődleges) javak elméletében pedig Rawls kiemelt fontosságot tulajdonít az alapvető emberi jogoknak, így például a gondolat és a lelkiismeret szabadságának, az egyesülési szabadságnak, a személyi és a politikai szabadságjogoknak is.¹⁵

3. Az enciklopédia bemutatója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában Paczolay Péter arra utalt, hogy e kötet százket fejezete százket építőköveknak tekinthető, amelyből mindenki felépítheti a neki tetsző emberi jogi építményt.¹⁶ Ebben a tekintetben – olvasatomban – kifejezetten erős üzenetet hordoznak a Lamm Vanda által szerkesztett kötet súlypontjai, amennyiben mind az alkotmányos demokrácia szempontjából, mind a jóléti kérdések tekintetében jelentős társadalmi különbségekre képesek ráirányítani a figyelmet. Alapjogi szemléletünk középpontjában ugyanis az egyenlő emberi méltóság kantianus eszméje áll, amelynek legnagyobb kihívásai a többség által – tudatosan vagy tudatlanul – diszkriminatív helyzetbe hozott vagy diszkriminatív helyzetben tartott sérülékeny csoportok védelmében, illetve megerősítésében manifesztálódhatnak. Ebben a tekintetben

¹⁴ HEGYI Szabolcs: „Szerződéselméletek” in BÓDIG Mátyás – GYÖRFI Tamás (szerk.): *Államelmélet: a mérsékelt állam eszméje és elemei II.* (Miskolc: Bibo 2003) 164.

¹⁵ JOHN RAWLS: „Social Unity and Primary Goods” in Amartya SEN – Bernard WILLIAMS (szerk.): *Utilitarianism and beyond* (Cambridge: Cambridge University Press 1982) 162.

¹⁶ A könyvbemutató elhangzott előadások szövege az TK JTI blogján olvasható (PACZOLAY Péter *bit.ly/2MDP4bn*, SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet *bit.ly/2ZBm3k9* és BÁRD Károly *bit.ly/2yHhWau*).

ugyanakkor a kötet nem pusztán az *Emberi méltósághoz való jog* című fejezettel (szerző: Zakariás Kinga) intézi el a felmerülő alapjogi kérdéseket, hanem külön fejezetként jelenik meg az egyenlő bánásmód követelménye (Pap András László), valamint a hátrányos megkülönböztetés tilalma is (Szemesi Sándor). Ezen is túlmenően pedig az egyes felmerülő alapjogi kérdéseket progresszív megközelítésben, több különálló fejezetben tárgyalja a kötet. Így külön tanulmány foglalkozik az egyenlő értékű munkáért egyenlő díjazáshoz való joggal (Rácz Zoltán), az etnikai profilalkotással (Pap András László), a faji alapú diszkrimináció tilalmával (Szajbély Katalin), a fogyatékossgal élők jogaival (Kellner Szilvia), a gyűlöletbeszéddel (Dinók Henriett), a lelkiismereti és vallásszabadsággal (Schweitzer Gábor), a nemzeti kisebbségek védelmével (Szalai Anikó), a nők jogaival (Balogh Lídia), a nyelvi jogokkal (Láncos Petra Lea), valamint a szexuális irányultság és az emberi jogok kérdésével (Polgári Eszter), de ebbe a körbe sorolhatjuk a fogvatartottak jogainak kiemelését (Vókó György), továbbá a menedékjog (Molnár Tamás) és a menekültek jogai (Nagy Boldizsár) külön fejezetben való tárgyalását is. Itt az alapvető jogok eszméjének jelenkori nehéz időszaka egyik legfrissebb európai tüneteként a 2018. október 6–7-i romániai alapjogi népszavazás említhető.¹⁷ És hát persze, be kell látni, hogy ez rögzös út: jogállami alapértékekhez ragaszkodó elitkonszenzus nélkül¹⁸ adott esetben politikailag kockázatos felvállani a kisebbségek képviselőit, és mindig könnyebb a világot bináris opozíciókban (férfi–nő, fehér–fekete, hazai–külföldi, heteroszexuális–homoszexuális, a többségi kulturális nemzethez tartozó – kisebbségi stb.) láttatni. Mindazonáltal épp az ilyen helyzetekben van valódi, egzisztenciális tétje az emberi jogok társadalmi beágyazottságának, ami ha küzdelmek árán is – mondhatni „esetről esetre” –, de lehetőséget teremt egy jobb világ számára. Mindehhez kapcsolódóan a kötetből Bragyova András találó megfogalmazása emelhető ki, aki azt hangsúlyozza, hogy az emberi jogok nem pusztán normatartalomként kezelendők, hanem eszmeként is értelmezendők, mint amely egy „megvalósítandó vagy megvalósításra érdemes társadalmi-politikai-jogi állapotot jelöl” (Bragyova András: *Emberi jogok fogalma* 24. o.). Mivel azonban távol vagyunk attól, hogy Pareto-optimummá nyilváníthassuk az alapjogok hazai, illetve nemzetközi helyzetét, ezért e gondolathoz hozzátehetjük azt is, hogy az elért eredmények megtartásáért és továbbfejlesztéséért folyamatosan dolgozni kell. Mindez a rendszerváltást követően a magyar Alkotmánybíróság találó megfogalmazásában a következőképpen hangzott: „Magyarország jogállammá minősítése ténymegállapítás és *program* egyszerre. A jogállam azáltal valósul meg, hogy az Alkotmány valóban és feltétlenül hatályosul. [...] [A]z Alkotmány fogalmi kultúrájának és értékrendjének át kell hatnia az egész társadalmat. Ez a jog uralma, ezzel lesz az Alkotmány valóságos. A jogállam megvalósítása *follyamat*.”¹⁹

¹⁷ GEAMBAȘU Réka: „Családdefiníció? Melegházasság? A legégetőbb problémánk!” *Transindex.ro, bit.ly/31jC5Qa*.

¹⁸ John HIGLEY – Michael BURTON: *Elite Foundations of Liberal Democracy* (Oxford: Rowman & Littlefield 2006).

¹⁹ 1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992 77., 80., kiem. – O. E.

4. Mindezekre tekintettel a könyv mindenképpen rendkívül értékes és egyedi produktumnak számít a hazai szakirodalomban. A szerzők közérthetően, koherensen és tömören mutatják be az egyes emberi jogi témaköröket, sokaságuk pedig arról is tanúskodik, hogy mennyi komoly szakember foglalkozik napjaink Magyarországon emberi jogi kérdésekkel. Ezen túlmenően az egyes fejezetek végén az érdeklődő közönség további olvasmányokhoz is talál indikációkat. Csak abban bízhatunk, hogy a könyv a magyar társadalom mind szélesebb rétege alapjogi ismereteinek előmozdítására szolgál majd, ennek érdekében pedig megfontolandó lenne az *e-book* formában történő, olcsóbb kiadása is.

*Orbán Endre**

HAMZA GÁBOR: ALKOTMÁNYJOGI ÉS EURÓPAI JOGI TANULMÁNYOK.
STUDIES ON CONSTITUTIONAL LAW AND EUROPEAN LAW (BUDAPEST:
PATROCINIUM 2018) 310 OLDAL

Hamza Gábor akadémikusnak az alkotmányjog és az európai jog egyes témaköreivel kapcsolatos tanulmánykötete 2018-ban jelent meg a Patrocinium Kiadó gondozásában. A kötetben a magyar nyelvű írások mellett jelentős számban kaptak helyet idegen nyelvű tanulmányok is, így angol, francia, német, olasz és spanyol nyelvű közlemények. A huszonhárom tanulmány az alkotmányjog és az európai jog különböző témaköreivel foglalkozik. Az alábbiakban a mű tematikáját szeretném röviden áttekinteni, majd egy-egy – szubjektív alapon – választott témakörre reflektálok.

1. A MŰ FELÉPÍTÉSE. Az európai tradíciók több évezredre nyúlnak vissza. Ezek az igen sokrétű hagyományok többségükben integráló jellegűek, ami arra vezethető vissza, hogy e tradíciók számos európai, sőt Európán kívüli nép kultúrkincsét is tartalmazzák. Ez a megállapítás érvényes az államiság, a politika és a jog területére egyaránt. Ebben a kötetben a szerző azon írásainak egy részét teszi közzé, amelyek valamilyen formában kapcsolódnak ehhez az igen sokrétű európai civilizációhoz. Ebből eredően a mű foglalkozik az Európa-eszme, az európai identitás néhány jeles képviselőjével, az európai egységet veszélyeztető történelmi vagy éppen aktuálpolitikai jelenségekkel, továbbá igyekszik elsősorban a római antikvitás – különösen a cicerói állambölcsélet – és a modern, napjaink Európájában érvényesülő államelmélet között hidat építeni.

Az első írás spanyol nyelven a római közjog és a Szent Római Birodalom eszméjének összefüggéseit elemzi történeti megközelítésben. Ezt követi olasz nyelven az állam és az egyház viszonyát bemutató írás. Szintén olaszul olvasható az új magyar Alaptörvény történeti háttéréről írt elemzés, majd a cicerói ideális polgár (*optimus status civitatis*) ismérveinek bemutatása. Német nyelvű írás foglalkozik Koszovó

* Tanácsadó, Alkotmánybíróság, 1015 Budapest, Donáti u. 35–45. E-mail: orban@mkab.hu.

függetlenségével és autonómiájának jogi aspektusaival. Szintén német nyelvű tanulmányban kaphat képet az olvasó a modern jogágak kialakulásának történeti háttéréről és annak a római joggal való összefüggéseiről.

Német nyelvű írás elemzi I. Szent István király törvényeinek európai kapcsolódási pontjait, csakúgy, mint Cicero államfilozófiai tanait. Francia nyelvű közleményben tekinthet be az olvasó a magánjog uniós harmonizációjának és helyenként egységesítésének rejtelmibe. A sorban következő tanulmányban a szerző a trianoni békeszerződést (békediktátumot) és a magyarországi kisebbségek helyzetét vizsgálja, szintén franciául. Majd angol nyelvű írások következnek: a federalizmus és az alkotmányosság megjelenéséről a közép- és kelet-európai országokban, az alkotmányosság és kereszténység összefüggéseiről Kelet-Európában, az Európai Unió és a diplomácia kapcsolódási pontjairól, valamint az egyház és az állam viszonyáról a közép- és kelet-európai államokban.

A kötet következő részében magyar nyelvű közlemények kaptak helyet. A szerző elemzi Robert Schuman, az Európai Unió egyik alapítója meghatározó szerepét az európai integrációs folyamatokban. Az európai jog egységesítése kapcsán a luxembourgi Európai Bíróság szerepét vizsgálja a következő írás, míg egy másik tanulmány az előzőt kiegészítve szintén részletesen elemzi az Európai Bíróság szerepét az egységes európai jog (*Ius Europaeum*) kialakulásában. Olvashatunk áttekintést az iszlám vallás és a magyar jogrendszer kapcsolódási pontjairól történeti és jogi szempontok alapján, valamint Augustus szerepéről az *imperium* (*Imperium Romanum*) kialakulásában.

A szerző behatóan vizsgálja az új magyar Alaptörvény történeti és közjogi háttérét, külön közleményt szentelve ennek is. A külföldi alkotmányos minták megismerése érdekében természetesen nem hagyható figyelmen kívül az Amerikai Egyesült Államokban megismert alkotmányfejlődés sem, amelynek kapcsán kiemelten hangsúlyos a hatalmi ágak megosztása. A kötetet az állam és az egyház viszonyának történeti összefüggéseit bemutató írás zárja.

A mű címe jól egybeszervezi az egyes kutatási területeket. A szerző római jogi, jogtörténeti, alkotmányjogi és helyenként jogfilozófiai megközelítésben vizsgálja az Európa egyes országaiban felmerülő közjogi és jogharmonizációs kérdéseket. A tanulmányok újfent bizonyítják a szerző hatalmas lexikális ismeretét, kiváló nyelvtudását és kiapadhatatlan érdeklődési körét.

2. CICERO ÁLLAMBÖLCSELETE. A modern államelméletre gyakorolt megtermékenyítő hatása miatt elmaradhatatlan az antik állambölcseletben kiemelkedő szerepet játszó Marcus Tullius Cicero államelméletének bemutatása. Cicero állambölcseletét a rendszerben való gondolkodás jellemzi. A közéletéről szóló trilógiája első művében, a *De oratore*-ban azt vizsgálja, milyen nevelés révén válhat valaki az állam ideális polgárává, a *De re publica*-ban az ideális államot, az *optimus status rei publicae*-t elemzi és az ideális *princeps civitatis*, valamint a *moderator rei publicae* tulajdonságait mutatja be.¹ A *De officiis*-ben az államot az etika oldaláról veti alá átfogó elemzés-

¹ Lásd ehhez részletesen Hamza Gábor bevezető tanulmányát. CICERO: *Az állam* (Budapest: Akadémiai 2016).

nek. A cicerói állambölcselet tengelyét alkotó „kevert alkotmány”, a *mikté politeia* elemzése során kiemelendő, hogy Cicero a *De re publicá*ban, ellentétben Platónnal, nem csupán az állam, a *res publica* filozófiai alapokon nyugvó teóriáját dolgozza ki, hanem elméletét konkrét módon alkalmazva az államot, méghozzá annak ideális formáját, az *optimus status civitatis*t Róma, tehát a saját állama történelmi realitásában, a *libera res publicá*ban meg is találja.

Cicero állambölcseletében kiemelkedő szerepet kap a hagyományokon alapuló értékek hangsúlyozása. Ehhez szorosan kapcsolódik, nyilvánvalóan legitimációs funkcióval, Róma alapításának kiemelése. Ez azonban szükségszerű eleme a cicerói állambölcseletnek, amit magyaráz az a tény is, hogy a római politikai-állami élet gazdag fogalomtára, így például az *auctoritas*, a *traditio*, a *religio*, a *lex* egyszerűen érthetetlen az alapítás kiemelkedő, mitikus elemekkel átszőtt ismerete nélkül. A mítoszteremtést azonban feltétlenül el kell választani a történetietlen szemléletmódtól, mivel attól szerepét tekintve különbözik. Talán nem érdektelen ebben az összefüggésben a XIX. század második felének liberális ideológiájára utalni, amely az államilag szervezett társadalmat a népszuverenítésra hivatkozva lényegében ugyanolyan módon kísérte meg létrehozni, mint Cicero, aki a *res publicá*t a *res populival* azonosította. Nem túlzás ezért azt állítani, hogy a római állam, pontosabban az *optimus status rei publicae* a liberális politikai ideológia számára Cicero közvetítésével válhatott paradigmává. Cicero állambölcselete azonban sajátos módon éppúgy vonzza a konzervatív gondolkodókat, mint a progresszív eszmék iránt elkötelezetteket. Az előbbieket a hagyományokhoz való visszatérést tartják követendőnek a cicerói gondolatvilágban, míg az utóbbiak a zsarnokság feltétlen elutasításának eszméjét hangsúlyozzák. A cicerói állambölcselet joggal szolgál egyfajta *interpretatio multiplex* alapjául. Annak ugyanis az elkötelezett köztársaságpártiság, a *libertas* hirdetése, az önkényuralom elvetése, a *mikté politeia*, a magántulajdon sérthetlenségének eszméje, az arányos szociális és politikai egyenlőség tana, a természetes arisztokrácia kissé homályos ideája és a mérsékelt, felvilágosult vallási és episztemológiai szkepticizmus egyaránt részét képezi.

Az állambölcselet Cicero rendkívül nagy hatással volt az európai kontinensen éppúgy, mint az Amerikai Egyesült Államokban a modern alkotmányok megalkotóinak gondolkodására. Kétségtelenül ő volt az első olyan gondolkodó az antikvitásban, aki az államban elsősorban nem a hatalomgyakorlás eszközét látta, s képes volt a társadalommal számtalan ponton összekapcsolt állam átfogó meghatározására. Elsőként szentelt komoly figyelmet az „alkotmányos” állam gazdasági, politikai és morális elemei szoros összefüggéseinek.

Ehhez kapcsolódik – a kötet egy másik tanulmánya kapcsán – az, hogy Augustus célja is egy új típusú államrendszer kialakítása volt, amely a monarchiától éppúgy különbözik, mint az egykori városállami struktúrától. E törekvés lényeges eleme volt a provinciák autonómiájának, sőt egyes esetekben bizonyos mértékű szuverenitásának az elismerése. Ebben az Európai Unió viszonylatában ma oly sokat emlegetett szubszidiaritás elvének elemei is kimutathatók. A magánjog területén is sok tekintetben érvényesül az egyes területek önállósága. A pluralizmus számos jegyével rendelkező Római Birodalom valóban számos vonatkozásban mintául szolgál-

hat a strukturális változtatásra törekvő és folyamatosan a bővülés lehetőségével is számot vető Európai Unió jövőbeli felépítésének kialakításánál.

3. I. (SZENT) ISTVÁN ÉS EURÓPA. A magyar állam alapítása és jogi alapjainak lefektetése igen szoros kapcsolatban áll a kor Európájában uralkodó politikai és ideológiai áramlatokkal. A Cluny-ben kibontakozó mozgalom az uralkodó legfőbb kötelességének a hit terjesztését tekinti. A Szent Római Birodalom politikája a laikus apostolság ideájának megvalósítására irányul. Az augustinusi felfogás értelmében az uralkodó Jézus Krisztus és az apostolok szolgája. Az uralkodónak, legyen akár király, akár császár, kegyesnek, igazságosnak és békehirdetőnek kell lennie. Az augustinusi felfogásnak mintegy jogi megalapozásául szolgál a *sacerdotium* és az *imperium* egységének hangsúlyozása, ami a legszemléletesebb módon Iustinianus császár VI. novellájában jut kifejezésre. Első királyunk – ha államalapítása jogi alapját nézzük – ennek a novellának a szellemében eljárva tekinti feladatának az egyházi szervezet kiépítését.

Szent István példaértékű egyház- és államszervező munkája során nagymértékben támaszkodott a iustinianusi római jogi kodifikációra, csakúgy, mint Szent Ágoston *Civitas Dei* című művében foglaltakra.² Figyelembe vette azt, hogy az uralkodónak kegyesnek, igazságosnak és békésnek kell lennie, és a maga országában ideájának megvalósítása során a Nyugat-Európában megvalósult eredményeket tartotta elsődlegesen szem előtt. A magyar állam felépítésekor ugyanakkor nem a külföldi mintákból merített, hanem a magyar viszonyokat gondosan vizsgálva alakította ki elképzeléseit. Ennek eredménye az, hogy a Kelet-Római Birodalommal, Bizánccal szemben Rómára esett a választása. Ez lehetővé tette egyben az egységes magyar jogrendszer kialakítására irányuló törekvéseket, ennek alappilléreit az ő dekrétumai rakták le. Szent István tevékenysége a hazai jog egységesítésére irányult a magyar sajátosságok alapulvételével, de egyben a követésre érdemes külföldi szabályozási minták figyelembevételével.

Kiemelendő a Szent István-i törvények azon sajátossága, hogy bennük nem mutatható ki – legalábbis közvetlen formában – a bizánci birodalom különféle jogforrásainak hatása. Ez annál is inkább említésre méltó körülmény, mert a Szent István-i állam területén vannak nyomai a bizánci kultúrának és civilizációnak. Szent István egy egységes jogrendszer megteremtését tekintette feladatának. S bár minden bizonnyal világos volt számára az, hogy a Kárpát-medence jogi vonatkozásban sem mutat egységes képet uralkodásának idején – gondoljunk itt a Dunántúl és a Délvidék több területén kimutatható bizánci hagyományokra, melyek kétségtelenül a jog terepére nézve is következményekkel jártak –, jogegységesítést szorgalmazott a feudális széttagoltság háttérben álló jogi partikularizmus veszélyei elkerülésére. A Szent István-i törvények kiemelkedő jelentőségét éppen e törekvés sikeressége adja, hiszen ezzel biztos jogi alapokra helyezte a magyar államot. Látnunk kell azonban azt is, hogy az európai látókörű és műveltségű uralkodó a jogi uni-

² Lásd ehhez HAMZA Gábor: „Szent István törvényei és Európa” in HAMZA Gábor (szerk.): *Sanctus Stephanus et Europa* (Budapest: Művelődési Minisztérium 1991) 24–31 és HAMZA Gábor: „Szent István törvényei és Európa” in HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa – Saint Étienne et l'Europe* (Budapest: Professzorok Háza 2001) 13–21.

verzalizmus követelményével úgy vet számot, hogy egyben tekintettel van a hazai hagyományok megőrzésének szükségességére. Szent István törvényeinek a *ius univverzalizmusát* a *consuetudo* hagyományaival szervesen egyesíteni tudó európaisága döntő mértékben járult hozzá hazánk Európához való csatlakozásához, és ezért érték korunk számára is.

4. AZ ISZLÁM ÉS A MAGYAR JOG KAPCSOLATA. A szerző megállapítása szerint az iszlám jog szerepe a magyar jog történetében a honfoglalás előtti időkre visszavezethető, és a XI–XII. században számos törvény, rendelkezés igyekezett az izmaelitákat, szaracéneket a keresztény egyházba téríteni.³ Ez a folyamat az oszmán-török szultánokkal folytatott háborúk idején is jellemző maradt, majd a török hódoltság alatt ellenkező irányt vett, a török bíróságok hatáskörébe került a jogszolgáltatás. Ettől függetlenül a másfél évszázados török uralom csak csekély mértékben befolyásolta a magyar jog alkalmazását, mivel a török közigazgatás elsősorban az adók beszedésére koncentrált tevékenységét, az egyes települések pedig régi szervezeti rendjükben élhettek.

5. AZ EURÓPAI ÉS NEMZETKÖZI JOGEGYSÉGESÍTÉS. Az európai országok joga – bár eltérő mértékben és intenzitással – a római jogból merített a jogrendszer kialakítása során. Ez lehet az alapja annak, hogy a történetileg eltérően alakuló kulturális különbségek mellett a jog egységesítése, de legalábbis az európai országok jogainak közelítése megvalósítható legyen. Az európai magánjog fejlődésében a konvergencia egyre inkább a legjelentősebb eltérést mutató *common law* és *civil law* közötti különbségek feloldásával jár. A szerző szerint a római jog lehet az a történelmi háttér, amely az összehasonlító jogi kutatások alapját is képezheti. Az európai joggal kapcsolatos írások és a jogegységesítés iránti törekvések kapcsán érdemes röviden érinteni azokat a nemzetközi intézményi kereteket, amelyek a magánjog egységesítése irányába mutatnak.

1893. szeptember 12-én alakult meg a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia Pasquale Mancini ötlete alapján, Tobias Michael Carel Asser jogászprofesszor, a holland Államtanács tagja munkája eredményeként. A konferencia statútuma 1955-ben lépett hatályba, azóta kormányközi szervezetként működik, 1956 óta négyévente tart ülést, célja a nemzetközi magánjogi szabályok egységesítése. Több mint harminc egyezményt alkotott meg, melyek közül kiemelendő az ingó dolgok nemzetközi adásvételére alkalmazandó jogról szóló 1955. évi hágai egyezmény vagy a *trust* elismeréséről szóló 1985. évi nemzetközi magánjogi egyezmény.

1926-ban alakult meg a Nemzetközi Intézet a Magánjog Egységesítéséért (*Institut international pour l'unification du droit privé*, UNIDROIT), melynek célja olyan egyezmények előkészítése, mintaszabályzatok alkotása (elsősorban nemzetközi kereskedelmi témakörökben), amelyek alkalmazása elősegíti a jogviták gyors és

³ Lásd ehhez HAMZA Gábor: „Adalékok az iszlámnak a magyar jog történetében betöltött szerepéhez” *Jogtudományi Közlöny* 2004/1, 31–36; HAMZA Gábor: „Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer – történeti-jogi áttekintés” *Jogelméleti Szemle* 2016/1, 3–12, továbbá Gábor HAMZA: *Studies on Legal Relations between the Ottoman Empire/the Republic of Turkey and Hungary, Cyprus, and Macedonia. Selected Essays in Hungarian, English, German, and Turkish* (Berlin: Klaus Schwarz 2017).

hatékony megoldását. Kiemelendő az 1980. évi, az áruk nemzetközi adásvételéről szóló bécsi egyezmény vagy a hitelbiztosítékokról szóló egyezmény, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Szerződések Alapelvei.

1966-ban hozta létre az ENSZ Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottságát (*United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL*), amelynek célja az államok közötti együttműködés elősegítése kereskedelmi ügyekben, azok jogi akadályainak csökkentésével. Az UNCITRAL évente ülésezik New Yorkban vagy Genfben. A bizottság eddigi tevékenységi köréből kiemelendő az áruk nemzetközi adásvételi szerződéseire vonatkozó elvülési időről szóló 1974. évi New York-i egyezmény (és az ahhoz kapcsolódó 1980. évi jegyzőkönyv), az 1978. évi hamburgi egyezmény a tengeri áru fuvarozásról, az 1982. évi választottbírói eljárási szabályzat (*Arbitration Rules*), az 1985. évi modelltörvény a nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodásról, valamint a már az UNIDROIT esetében is említett 1980-as bécsi egyezmény.

Az Európai Unióban (akkor még Gazdasági Közösségben) a magánjog egységesítésére irányuló törekvések 1980-ra nyúlnak vissza, amikor Ole Lando dán jogász és közgazdász professzor vezetésével felállt az Európai Szerződési Jogi Bizottság (*Commission on European Contract Law*). Az Európai Unió által támogatott munkacsoport célja a szerződési jog terén egységes európai szabályozás kidolgozása, elsősorban modelltörvényként. A munkacsoport 1995 és 2002 között adta ki mintarendszerét Az európai szerződési jog alapelvei (*Principles of European Contract Law*) címmel.

1998-ban jött létre a magánjog teljes körére kiterjedő jogegységesítést célul tűző Európai Polgári Törvénykönyv Munkacsoportja (*Study Group on a European Civil Code*). A munkacsoport tevékenységét azzal a céllal fejté ki, hogy lefedtesse az egységes európai vagyoni jogi szabályozás alapjait. 1993-ban Tilburgban megalakult az Európai Kártérítési Jog Csoportja (*European Group on Tort Law*) a szerződésen kívüli károkozás, a deliktális felelősség szabályainak egységesítése, a szabályozás alapjainak kidolgozása céljával. 1992-ben alakult meg az Európai Magánjogtudósok Akadémiája Paviában, Giuseppe Gandolfi szervezésében. A csoport célkitűzése a valóban egységes európai szerződési jogot szabályozó törvénykönyv kidolgozása.

A trentói ún. *Common Core Project* Ugo Mattei és Mauro Bussani professzor kezdeményezésére 1993-ban jött létre a trentói egyetemen Rudolf B. Schlesinger professzor védnöksége alatt. A projektben részt vevők célkitűzése, hogy a jogösszehasonlítás eredményeit felhasználva a kötelmi jogon túlmenően a dologi jogra is kiterjedően elkészítsék az európai magánjog megbízható térképét. A kutatás célja nem az, hogy mesterségesen közelítsék az eltérő jogrendszerek szabályait egymáshoz, hanem hogy a közös európai jogi kultúra megteremtése érdekében a nemzeti jogrendszerek közötti különbségeket és hasonlóságokat bemutassák.

A felsoroltakon túlmenően számos egyéb formális és informális törekvésnek lehetünk tanúi, amelyek mind a magánjog egységesítésére irányulnak (intézmények, szervezetek létrejötte, mint a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia, a UNIDROIT, a UNCITRAL, a Lando-bizottság, valamint a kezdeményezésükre született egyezmények, általuk kidolgozott ajánlások, alapelvek stb.) A különböző egyez-

mények, modelltörvények, javaslatok abba az irányba mutatnak, hogy a napjainkban globalizálódó kereskedelmi viszonyok folytán a jogbiztonság eléréséhez szükség van az eltérő jogrendszerek közötti különbségek csökkentésére, megszüntetésére. Emellett a különböző szakmai csoportok, intézmények által kidolgozott szabályzatokat a felek jogviszonyaikban irányadóként kiköthetik, vagyis szerződéses kapcsolatukban alkalmazhatják.

Itt érdemes utalni a szerző egy másik tanulmányára, amelyet Robert Schuman személyes jelentőségének bemutatására szánt.⁴ Schuman politikai aktivitása nem korlátozódott Nyugat-Európára, Magyarországot például három alkalommal is felkereste, ami hazánk iránti megkülönböztetett érdeklődésének és figyelmének nyilvánvaló jele.

Schumann az európai államok közösségét természetes kereskedelmi közösségnek tekintette, amelynek azonban nem csupán gazdasági bázisa van, hiszen az európai népek együttélése természetjogon nyugvó, abban gyökerező erkölcsi normákra vezethető vissza. A kiindulópont nála is egyfajta *societas perfecta*, amelyben minden olyan eszköz rendelkezésre áll, amely alkalmas a közös cél elérésére, adott esetben az európai államok polgárai joga, anyagi jóléte (*bonum commune*) és szellemi javakban való gyarapodása, illetve gyarapítása növelésére. Ezek azok a közös célok, amelyek indokolják, hogy az egyes államok szuverenitásukat bizonyos mértékben korlátozzák az európai „nemzetek feletti” közösség javára.

4. ZÁRÓ GONDOLATOK. A jelen ismertető természetesen csupán néhány gondolat felvillantására vállalkozhatott, mindazonáltal szemlélteti a szerző érdeklődésének rendkívül széles körét. A politika, a jog és a történelem szerteágazó, a reményeink szerint hamarosan megvalósuló európai egység kontextusában mégis összefüggő kérdéseivel foglalkozó kötet tehát méltán tarthat számot az európai szellemiség iránt fogékony közönség érdeklődésére.

Hamza Gábor tanulmánykötete a jog és a jogtudomány számos területén vezeti át az olvasót, azonban két meghatározó pillér valamennyi írásban egyértelműen megragadható, nevezetesen az alkotmányosság és a közös európai jog jelentősége. A különböző idegen nyelveken közzétett írások jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a szerző – és ezáltal a magyar jogtudomány – kedvező megítélésben részesüljön külföldön is. A művet szívből ajánlom minden kedves olvasónak.

Sándor István*

⁴ HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja Magyarországhoz fűződő kapcsolatairól” *Magyar Felsőoktatás* 2001/3, 36–37; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja. Gondolatok Magyarországhoz fűződő kapcsolatáról” in HAMZA Gábor: „*Nem akarunk csonka Európát...*” *Politikai, történelmi, jogi tanulmányok, cikkek és esszék* (Budapest: Elektra 2002) 11–18; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az Európa-gondolat atyja” *Rubicon* 2003/3–4, 25–27; HAMZA Gábor: „Robert Schuman, az európai-integráció »atyja« politikai és szellemi munkássága – Magyarországgal való kapcsolatára történő kitekintéssel” *Jogelméleti Szemle* 2015/4, 126–132; HAMZA Gábor: „Robert Schuman és az európai integráció” in HALM Tamás – HURTA Hilda – KOLLER Boglárka (szerk.): *Gazdasági, politikai és társadalmi kihívások a 21. században. Ünnepi kötet a 65 éves Halmi Péter tiszteletére* (Budapest: Dialóg Campus 2018) 29–40.

* Egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: sandor.istvan@ajk.elte.hu.

ATTILA VINCZE: UNIONSRECHT UND VERWALTUNGSRECHT
(BADEN-BADEN: NOMOS 2016) 360 OLDAL

A nemzeti közigazgatási jog európai hatásra elinduló átalakulásának rendkívül gazdag a tudományos irodalma.¹ Ezek a művek többnyire az érintett jogrendszerek közötti kölcsönhatásokat állítják a középpontba, és a kölcsönhatások során fellépő adaptációs kényszereket, illetve a vizsgált jogrendszerek adaptációs képességét és/vagy készséget elemzik. Vincze Attila intelligens, alapos kutatásra épülő munkája, amely habilitációs értekezésének könyvváltozata, az európai unió jog nemzeti befogadásának megismételt, részben új keretek között történő vizsgálatával kíván csatlakozni a tudományos diskurzushoz. Munkája öt uniós tagállam (Ausztria, Cseh Köztársaság, Németország, Nagy-Britannia és Magyarország) közigazgatási rendszereiben végbement jogi recepciós folyamatok összehasonlító elemzésére vállalkozik. Ennek eredményeire támaszkodva pedig megkísérli a nemzeti közigazgatási jog európaizálódásának mint fogalomnak az újragondolását is. Többek között azt ígéri, hogy a nemzeti közigazgatási rendszerek adaptációs folyamatai közötti hasonlóságok és eltérések, különösen az adaptáció különféle helyi mintázatai feltárása révén a jogi európaizáció pontosabb általános elméletét tárja majd az olvasó elé.

A könyv fogalmi és elméleti alapjait az európai közjog (közigazgatási jog) diszciplínája, annak különösen a német tradíciója, valamint az összehasonlító (köz- és közigazgatási) jogtudomány adják. Összehasonlító elemzése, amely az elméleti kijelentéseket hivatott megalapozni, az Európai Bíróság döntéseiben kidolgozott jogelvek és jogértelmezési konstrukciók által kiváltott tagállami jogi átalakulásokra fókuszál. A nemzeti közigazgatási jog öt központi területét érinti: 1. a közigazgatási hatóságok diszkréciója, 2. a közigazgatási aktusok kötelező jellege, 3. a közigazgatási aktusok bírói felülvizsgálata, 4. az ideiglenes intézkedések elrendelhetősége, és 5. a közigazgatási jogkörben okozott károkért való felelősség. Mindezek fényében a szerző témaválasztása inkább hagyományosnak tűnik.² Vizsgálata nem terjed ki az uniós adminisztratív kormányzás napjainkban is zajló kiterjedésével járó fejleményekre, ahogy az EU-s jogharmonizációból következő számtalan változásra sem.

Szerkezetét tekintve a könyv központi, elsősorban empirikus fejezetei a fent említett öt terület által felvetett kérdéseket tárgyalják. Ezeket a fejezeteket egy bevezető és több, a legfrissebb tudományos eredményeket tárgyaló fejezet előzi meg. A kötet a kutatási eredményeket és a főbb téziseket praktikusán összefoglaló egységgel zárul.

Vincze elemzése jelentős mértékben (és kritikusan) a jogrendszerek közötti *spill-over* funkcionális fogalmára épít. Ezt a fogalmat hagyományosan a tagállamokban zajló jogi recepciós folyamatok, illetve azok dinamikája magyarázatára használják.

¹ A teljesség igénye nélkül lásd Patrick BIRKINSHAW: *European Public Law* (Hague: Wolters Kluwer 2014); Paul CRAIG: *EU Administrative Law* (Oxford: Oxford University Press 2019); Gordon ANTHONY: *UK Public Law and European Law* (Oxford: Hart 2002); Jürgen SCHWARZE: *Europäisches Verwaltungsrecht* (Baden-Baden: Nomos 2005); Thomas VON DANWITZ: *Europäisches Verwaltungsrecht* (Heidelberg: Springer 2008); Jean-Bernard AUBY – Jacqueline DUTHEIL DE LA ROCHERE (szerk.): *Traité de droit administratif européen* (Bruxelles: Bruylant 2014).

² Lásd BIRKINSHAW (1. l.) és SCHWARZE (1. l.).

A kötetbeli elemzés fogalmi premisszáinak, valamint elméletalkotási kísérletének kiindulópontját is a *spill-over* adja, amelynek két központi aspektusát részletesen is elemzi a szerző. Az első szerint a külföldi (európai) jogrendszerekből való kölcsönzés jogi innovációnak tekintendő. A másik szerint a párhuzamos jogrendek létezése ugyanabban a jogi térben nemkívánatos jelenség, és a felszámolása érdekében tett erőfeszítések nagyban hozzájárultak a határokon átlépő jogi adaptáció kiteljesedéséhez. E tekintetben Vincze azt az rendkívül fontos megállapítást teszi, hogy ez a két előfeltevés sem nem elégséges, sem nem kielégítően összetett a nemzeti jogrendekben végbemenő változások pontos magyarázatához. Amellett érvel például, hogy a jogkölcsönzéssel járó innováció progresszívnek tekinthető fogalma csupán azon tagállamok esetében bír jelentőséggel, amelyek közigazgatása és közigazgatási joga nem kellőképpen fejlett. Ráadásul az európaizáció egyedül akkor fog a nemzeti közigazgatási jogok számára innovatív megoldásokat nyújtani, amikor az európai jog a tagállami joggal összehasonlítva más és jobb megoldásokat képes felkínálni. Vincze az egyes tagállamokon belül létező párhuzamos jogrendek problémáját is hasonló körülménnyel tárgyalja. Helyesen állapítja meg, hogy az uniós és a nemzeti közigazgatási jog tagállamokon belüli párhuzamos jelenléte súlyos konfliktusforrás a nemzeti jogrendszer számára. A nemzeti jog ugyanis hajlamos ragaszkodni az intézményeit megalapozó alapvető értékekhez, valamint igyekszik megőrizni saját értékeiből, intézményekből stb. felépülő mélyszerkezetét, s így gyanakvással tekint az EU-jog befolyására, amely egyébként is sajátos, alapvetően szabályozási orientációjú logikát követ. A szerző azt is kifejti, hogy valószínűleg ez az oka a megfelelő jogi megoldásokat kínáló nemzeti közigazgatási rendszerek uniós joggal szembeni ellenállásának. Ez különösen akkor jellemző, amikor az utóbbi nem kínál komolyabb innovatív lehetőségeket.

A könyv legfőbb megállapítása szerint, amelyre a fent említett öt problémakör összehasonlító vizsgálata alapján jut el a szerző, a jogi európaizáció folyamata sokkal összetettebb, mintsem hogy jogintézmények és más jogi konstrukciók külső hatásra végbemenő egyszerű kölcsönzéseként lehessen leírni (299–304. o.). Vincze rámutat, hogy a nemzeti közigazgatási rendszer belső sajátosságai – például a jogfejlődés történelmi körülményei, az intézményi keretek vagy a résztvevők kompetenciája – rendkívül összetetté teszik az adaptáció folyamatát, és esetenként ezek a sajátosságok fontosabb szerephez jutnak, mint a határokon átnyúló kölcsönhatásokból eredő változtatási kényszer. Példaként említi, hogy a jogi adaptáció sorsát és sikerességét alapvetően meghatározhatja, mely nemzeti aktorok veszik észre az uniós, illetve a nemzeti jog alkalmazásából eredő tényszerű eltéréseket, és azok milyen jelentőséget tanúsítanak a nemzeti jog szempontjából ezeknek az eltéréseknek. Az európaizálódással szembeni tagállami ellenállást, valamint magukat a jelentősen eltérő helyi adaptációs mintázatokat is belső szempontok indokolják, különösen a nemzeti közigazgatási jogok helyi sajátosságaiból eredő különféle tényezők. Ez a megállapítás megerősíti a szerző kiinduló sejtését, mely szerint a jogi kölcsönzés valójában dinamikus, sokszor előreláthatatlan folyamat, amely nagyban függ a befogadó jogrendszer sajátosságaitól, különösképpen belső struktúrájától és dinamikájától (313–314. o.).

Vincze számos tanulságos megfigyelést tesz a jogi európaizáció természetével kapcsolatban, ahogy azt az olvasó el is várja egy tapasztalt összehasonlító közjogásztól. Azt állítja például, hogy az adaptáció tényszerű körülményei – mely szerint az adott ügy tényei az uniós jog hatálya alá tartoznak – ugyanolyan relevánsak lehetnek, mint a nemzeti jognak az uniós elvárásokhoz való igazítására vonatkozó explicit jogi kötelezettség. Arra is rávilágít, hogy milyen fontos megkülönböztetni a jogrendszer felszínén bekövetkezett változásokat és a nemzeti jogrendszerek alapszerkezetét érintő adaptációt. Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a *spill-over* hatásra a jogban kevés bizonyíték van. Ezt később azzal magyarázza, hogy a *spill-over* olyan kritikus önvizsgálatot feltételez a nemzeti jogrendszerek részéről, amely jelentős hiányosságokat tudna kimutatni, és ez bizony nemigen történik meg (317. o.).

Az előbbieket mellett Vincze azt is bizonyítani kívánja, hogy az uniós és a nemzeti jogrendszerek közötti mélyebb – például doktrinális, értékrendet vagy orientációt érintő – különbségek döntően korlátozzák az EU-jog befolyását. Ez a hatás gyakran azt eredményezi, hogy az uniós jog megoldása a tagállami jogrendszerben csak elszigetelve jelenik meg a hazai esetekben alkalmazható hasonló vagy éppen konkurens nemzeti jogi megoldás mellett. Az EU jogának befogadásával szembeni tudatos ellenállást az ilyen esetekben – éppúgy, mint az uniós jogi megoldás elszigetelődését a nemzeti jogrendben – rendszerint az eredményezi, hogy a tagállami aktorok világosan felismerik a jogi megoldások közötti eltéréseket és az azok felszámolásával járó kockázatokat, és azáltal akadályozzák meg az uniós jogi megoldás teljes beépülését, hogy a nemzeti jogon belül választ adnak a szóban forgó problémára – már ha kellő kompetenciával bírnak erre (304. o.). Ezen a téren Vincze világos bizonyítékokat talált az EU-jog hatásának tudatos és szándékos minimalizálására, méghozzá a nemzeti közigazgatási jog olyan döntő fontosságú területein, mint például a jogalkotás által okozott károkért viselt állami felelősség. A könyv arra a régióra ismeretes tényre is felhívja a figyelmet, hogy az EU-jog hibás vagy tökéletlen recepciója nem csupán az európai jog, de a nemzeti közigazgatási jog szempontjából sem kívánatos, ugyanis aláássa az utóbbi belső koherenciáját, vagy elbizonytalanítja olyan lényeges alapelveinek alkalmazását, mint például a jobbiztonság vagy a törvény előtti egyenlőség.

A jogi európaizációnak a kötet által kidolgozni szándékozott új elmélete kevésbé tűnik kiforrott elméletnek. Inkább a jogi európaizáció fogalmi újragondolásáról van szó. Vincze megközelítése a következő, empirikusan alátámasztott elemekre épül. 1. A belső, hazai tényezők ugyanolyan jelentősek, mint az európaizáció külső tényezői, ugyanis a nemzeti közigazgatási jogok egyszerűen nem adják meg magukat passzívan az uniós jog ráhatásának. 2. A nemzeti közigazgatási jog mélyszerkezete és alapvető értékei jelentős szerepet játszanak e folyamatban; ezek határozzák meg annak hozzáállását a jogi innovációhoz és modernizációhoz. 3. A recepció sikeressége több külső és belső feltétel „szerencsés együttállásán” múlik, amelyek közül kiemelt jelentősége van a hazai jogrendszer változékonyságának. 4. Az európaizáció egyik alapfeltétele, hogy a nemzeti jogrendszerek képesek legyenek a kritikai önvizsgálatra. A fejlődésben elmaradt közigazgatási rendszerek, a hiányos vagy töredékes doktrinális vagy ideológiai alapokon álló közigazgatási jogok inkább képte-

lenek az önreflexióra, és így jellemzően ellenállnak a változás lehetőségének, vagy azt egyszerűen ignorálják. 5. Végül megállapítható, hogy abban az esetben, amikor a tagállami jog nyíltan ellenáll az európaizációnak vagy azt jelentős mértékben akadályozza, akkor ebből az ellenállásból valójában a nemzeti közigazgatási jog valamely belső, mélye hatoló problémájára lehet következtetni. Ezeket nem lehet európaizációs megoldásokkal orvosolni, mivel ebben az esetben a nemzeti jogrend alapvető reformjára van szükség.

A könyv az európaizáció folyamatának a fentieknél általánosabb jelentőségére is rámutat. Magát a jogi adaptációt sem csupán a tagállami jogrendszerek jogstratégiai kérdéseként kezeli. Vincze kiválóan átlátja a nemzeti jog átalakítását sürgető európaizációs nyomás által felfedett jelentős ideológiai különbségek nagy súlyát. A kötet olvasója is biztosan látni fogja az európaizáció értékét általában az EU-jog és a tagállamok EU-tagsága szempontjából is. A szerző világossá teszi, hogy az európaizáció a formális jogi szabálykövetésen túl az EU általános céljai és az egyes konkrét közös politikák kölcsönös és hatékony megvalósulásának szükséges feltétele. Talán ott bátortalanodik el, mikor azt kellene kihangsúlyoznia – különösen a jelenleg talán sokak számára érzékelhető közép-európai alkotmányossági és kormányzati hanyatlás fényében –, hogy az európaizáció történelmi lehetőséget kínál a tagállamoknak, különösen azoknak, amelyek még nem fejezték be társadalmi és gazdasági átalakulásukat, és hogy elmulasztásának komoly ára lesz.

Vincze könyve üdvözlendő hozzájárulás a nemzeti közigazgatási jogot és közigazgatási rendszereket egy közös jogi tér elemeiként tárgyaló tudományos irodalomhoz. Kritikai meglátásai új megvilágításba helyezik az európai jogrendszerek fejlődési és megújulási képességeivel kapcsolatos feltételezéseinket, és azok újr gondolására készítetnek.

*Varju Márton**

* Tudományos tanácsadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4. E-mail: varju.marton@tk.mta.hu.

A SZERKESZTŐSÉGBE ÉRKEZETT KÖNYVEK

Az Állam- és Jogtudomány szerkesztősége örömmel fogadja a szerkesztőséghez eljuttatott recenziós példányokat. A beérkezés nem jelenti automatikusan recenzió közlését, de a szerkesztőség mindent megtesz, hogy a köteteket eljuttassa a megfelelő recenzensekhez. Örömmel várjuk recenzensek jelentkezését is. Határozott vállalás esetén a kért kötetet eljuttatjuk a leendő szerzőhöz. Amennyiben a kötetekkel és recenziókkal kapcsolatban bármilyen kérdése lenne, azt az ajtrec@tk.mta.hu címen jelezheti.

FODOR László: *A falu füstje. A települési önkormányzatok és a környezet védelme a 21. század eleji Magyarországon* (Budapest: Gondolat 2019) 480 oldal

LÁNCOS Petra Lea: *A jogalkotás nemzetközi determinációi* (Budapest: Pázmány Press 2019) 100 oldal

SCHWEITZER Gábor: *„A tisztességes jogtanár.” Molnár Kálmán pályaképe* (Budapest: MTA TK JTI 2018) 221 oldal

H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról* (Budapest: HVG-ORAC 2019) 256 oldal

VEREBICS János: *Gazdaságirányítás, polgári jogi kodifikáció, vállalati szerződések. Adalékok a magyar gazdasági jog 1945–1981 közötti fejlődéstörténetéhez* (Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó 2018) 336 oldal

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Az Állam- és Jogtudomány a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetének folyóirata. Fórumot biztosít az állam- és jogtudományi kutatások eredményeit közlő tanulmányoknak és ismertetőket ad közre a közelmúltban megjelent kiadványokról. Az évente négy számot megjelentető orgánium az akadémiai doktori eljárás szempontjából a magyar folyóiratok számára meghatározott legjobb minősítéssel rendelkezik.

A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerében a szerkesztőség minden közlésre benyújtott kéziratról beszerzi két lektor véleményét. A szerkesztőség a kézirat befogadásáról vagy elutasításáról, valamint a lektori véleményekről (anonimizált formában) tájékoztatást ad a szerzőknek. Ezt követően a szerző a mű hagyományos és elektronikus formában történő közzétételének (más számára történő átengedésének) kizárólagos jogait átruházza a Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézetére.

A kéziratok beküldésekor kérjük megadni a feltüntetni kívánt tudományos fokozatot, munkahelyi beosztást, munkahelyet és annak címét, valamint a szerző e-mail címét. A megjelentetni kívánt kézirat terjedelme a tanulmány rovatban minimum egy szerzői ív (40.000 leütés), maximum két szerzői ív (80.000 leütés), recenzió esetén pedig minimum negyed szerzői ív (10.000 leütés), maximum egy szerzői ív (40.000 leütés). A tanulmány rovatban megjelentetni kívánt cikkhez kérjük, mellékeljenek egy maximum 2500 leütés terjedelmű magyar nyelvű rezümét. A szerkesztőségi irányelvek szerint a folyóiratban megjelenő recenziók röviden ismertetik a mű felépítését és főbb téziseit, elhelyezik azt a szakirodalom kontextusában, utalnak annak újításaira a meglévő írásokhoz képest, valamint – az eredményekre és a hiányosságokra egyaránt rámutatva – értékelik a művet és továbbgondolják a szerző megállapításait.

A kéziratoknak (és az azokban szereplő jogszabályi és jogirodalmi hivatkozásoknak) meg kell felelniük azoknak a formai követelményeknek, amelyeket a folyóirat internetes felületén (<http://jog.tk.mta.hu/ajt>) közzétett útmutató tartalmaz. A recenziók a tanulmányokra irányadó hivatkozási mintát követik, azzal az eltéréssel, hogy az ismertetett mű oldalszámait a főszövegben jelenítendő meg, a következő minta szerint: (28. o.).

A kézirat megküldésével egyidejűleg a szerző köteles nyilatkozni arról, hogy a cikk (magyar nyelven) más orgánumnál még nem jelent meg, és ilyen célból nem is nyújtja/nyújtotta be. A kétszeresen is anonim lektorálás rendszerére tekintettel kéziratukat olyan formában is küldjék el, amelyből kihagyják nevüket, intézményi hovatartozásukat, e-mail címüket, valamint az önazonosító idézeteket és hivatkozásokat (például „saját korábbi tanulmányomban lásd bibliográfiai adatok”). A tanulmányokat tartalmazó két dokumentumot (például szerzőneve.doc[x], illetve „szerzőneve_anonim.doc[x]”) szövegfájl formátumban kérjük eljuttatni az ajttan@tk.mta.hu, a recenziókat pedig az ajtrec@tk.mta.hu e-mail címre.

A Szerkesztőség

A BETŰTÍPUSRÓL

Az *Állam- és Jogtudomány* betűtípusa a Kner Antikva. Ezt a betűtípust a XX. század elejére jelentős hazai műhellyé fejlődött gyomai Kner Nyomda a tizes évek elején választotta standard betűjének.

A betű eredeti neve Lipcsei Egyetemi Antikva (*Leipziger Universitäts Antiqua*), melyet Kravjánszki Róbert digitalizált, és tiszteletből Kner Antikvának nevezte el. Kner Imre így írt kedvenc betűjéről: „Ezt a betűt választottuk tipográfiai stílusunk alapjául. Alkalmassá tette erre eléggé semleges karaktere [...] Ennek a betűnek semmi idegenszerű jellege nincs, nagyon alkalmas magyar szöveg szedésére, s teljes, jól kiépített család áll belőle rendelkezésre, amelynek egyes fokozatai eléggé egyenletesen helyezkednek el a papíros síkján.” (KNER Imre: *A könyv művészete*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó 1972, 237.)

Ár: 950 Ft

Évi előfizetési díj: 3800 Ft